

Tak daleko, tak blízko: Dělnická třída v České republice¹

**So Faraway, So Close: Working Class Families
in the Czech Republic.**

Kateřina Nedbálková

ABSTRACT The purpose of the article is to set up agenda that has been missing in the Czech sociology so far. It aims at foreclosing the paradigmatic and methodological assumptions that frame class as a constitutive and important category in the social science research. The paper also introduces the author's own ethnographic research of working class that in the first phase focuses on the class consciousness and on the class in the context of the gender structure of society.

KEYWORDS class, working class, gender, ethnography, work

Úvod

Jeden z mála novinových článků věnovaných *dělnické třídě* u nás nese zcela příznačně název „Kam zmizela dělnická třída“ (Šteiger 2011). Stejně ztracená se tato kategorie jeví v sociologickém užívání. Od počátku svého zájmu o dělnickou třídu jsem se setkávala s názory zpochybňujícími její existenci, a to jak v rovině konceptuální, tak v rovině empiricky orientovaných sociologických výzkumů. Po mnoha letech výzkumu v oblasti genderových studií, tedy na poli, které bývá označováno za nové či módní (vždy v záporném smyslu slova, jako ne dost vědecké, ne dost tradiční), jsem se ocitla u tématu, které sice tradiční sociologické ukotvení nepostrádá, ale z pohledu mnohých z něj zbylo právě jen to, mrtvá připomínka doby, která už pominula, prázdná kategorie, bez které se dnes při výkladu společnosti docela dobře obejdeme.

V následujícím textu se zaměřím na přiblížení paradigmatických a metodologických předpokladů, které se třídou pracují jako s podstatnou a důležitou kategorií sociálněvědního výzkumu a dále představím vlastní výzkum dělnické třídy a první zjištění, ke kterým jsem ve svém počínání dosud dospěla. V úvodní části nabízím základní představení konceptualizací třídy ve vztahu k paradigmatickým pozicím a východiskům výzkumníků a místo, které v tomto kontextu zaujímá česká sociologie. Ve druhé, empirické části textu se pak na základě vlastního výzkumu soustředím na třídní vědomí a povědomí o třídě a dále na třídu v kontextu genderové struktury společnosti.

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 3/2012. S. 85–100. ISSN 1214-813X.

¹ Text vznikl za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci Programu NAKI, projekt Paměť romských dělníků DF12P01OVV029.

Třídní nebo beztřídní společnosti?

Sociologické konceptuální zakotvení *třídy* primárně odkazuje ke dvěma autorům, Karlu Marxovi a Maxu Weberovi. Marx (1973) zastává autonomii ekonomického pole a definuje třídu skrze vztah k výrobním prostředkům a třídní vědomí, ať už uvědomované a mobilizované, nebo neuvědomované. Třída je tak vždy platformou pro konflikt. Weber (2009) umísťuje třídu v rámci triády třída–strana–status. Kontext Weberovy rozumějící sociologie pak stojí bližší takovému pojetí třídy, které vedle ekonomické a politicky mobilizovatelné stránky zahrnuje i kulturní a sociální dimenzi.

Na straně jedné odkaz ke Karlu Marxovi a Maxu Weberovi téma třídy umísťuje v dějinách sociologie, na straně druhé nám naznačuje šířku pole, na kterém lze třídu sociologicky rámovat.² Ve vztahu k jednomu ze základních sociálněvědních dilemat, tedy k otázce, zda jsou pro vysvětlení jednání určující vlivy sociálních struktur nebo autonomie aktéra, lze třídu umístit v obou směrech. Třída je tedy tematizovatelná v pojmech struktury, identity, jednání i vědomí (Skeggs 1997: 6). Za nejzdařilejší pak považuji ty přístupy, které třídu ukazují v součinnosti struktury a jednání jednotlivých aktérů.

Ačkoli jsem dříve konstatovala, že třídu pokládám za sociologicky významnou kategorii, považuji za důležité zmínit i názory, které tvrdí opak. Ulrich Beck (2002) označil třídu (podobně jako rodinu nebo sousedství) za zombie kategorii, tedy za něco mrtvého, a přesto živého. Nutnost žít s těmito živými mrtvými je jednou z charakteristik života v současné individualizované společnosti. Třída dle Becka postrádá pro současné sociální aktéry význam, nemohou jí užívat k porozumění životnímu světu, ve kterém se nacházejí.

Přístupy přehlížející třídu se staly terčem kritiky za to, že nereflektovaně promlouvají z pozice, která je vysoce privilegovaná, což činí jejich nevidění, potažmo neuznání třídy, nelegitimním (Skeggs 2004). Ačkoli Beckova rétorika živých mrtvých slouží jako červený hadr všem, kteří třídu považují za centrální sociologickou kategorii pro zkoumání sociální reality bez ohledu na téma, pozornému čtenáři neujde Beckova souvztažnost třídy s životním stylem. Beck tak činí skrze načrtnutí rozdílu mezi třídou jako *objektivně* měřenou kategorií a třídou jako kategorií *subjektivně* pocíťovanou a žitou. Objektivně bývá dle Becka třída konstruována na základě příjmu či pozice na pracovním trhu, to nám však prý nic neříká o tom, jak lidé žijí, co si myslí, jak se oblékají, koho milují a jak organizují svůj život (Beck a Beck Gernsheim 2002: 207).

Objektivní i subjektivní určení třídy je výsledkem empirické kategorizace. V prvním případě třídí badatel (poučen již provedenými třídními výzkumy a konceptualizacemi) a z pozice poučené autority navrhuje počet třídních kategorií a vytyčuje hranice mezi nimi. Takto zkonstruovaná schémata jsou poté aplikována na konkrétní populace. V druhém případě se třídí, vymezují a řadí sami aktéři, a to nejen v závislosti na příjmu, ale zejména skrze každodenně zakoušené praktiky jednání a uvažování.

Vedle dichotomie subjektivní versus objektivní, příjem versus životní styl postuluje Bourdieu v souvislosti se třídou dva typy diferencí: zdánlivé a určující. Ty *zdánlivé* plynou z čistě intelektuálních rozhodnutí, nesprávných klasifikací, jsou vytvářené na papíře bez

² Pro detailnější diskusi třídních konceptualizací viz též Giddens (1973), Giddens a Held (1982).

kontaktu s empirií, *určující* pak cílí na skutečná seskupení sociálních aktérů, kteří k sobě mají blízko nejen pozicí na pracovním trhu, ale také životním stylem, tedy stravováním, trávením volného času, vkusem, tužbami či oblíbením, a klíčová je přitom vztahovost diferencí, které jednotlivé třídy od sebe oddělují (Bourdieu 1998).

Z dosud řečeného vyplývají dvě zásadní sociologické otázky: zda třída vůbec existuje, a pokud ano, kde a jakými postupy ji můžeme uchopit, změřit či vysvětlit. V převážné většině výzkumů je odpověď na obě otázky dána již předem a tvoří, žel často zamlčený, předpoklad, ze kterého k tématu a výzkumu přistupujeme. Ve svém výzkumu zaujímám k první otázce souhlasný postoj, řadím se však k přístupům, které třídu pojímají jako veskrze kontextuální a vrstevnatý fenomén. Třídy nejsou dány jednoznačně definovatelnou objektivní pozicí, jsou spíše utvářeny skrze procesy, které mají vždy politický, mediální, historický, sociální a kulturní rozměr. Dle Wacquanta (1991) mnoho z debat o třídě sleduje fiktivní cíle, jsou vedeny ambicí vytvořit správnou klasifikaci, objevit opravdové hranice, což je vždy odsouzeno k prohře, neboť staví na zásadně špatné koncepci ontologického statusu tříd.

Zmiňovaný Pierre Bourdieu nabízí k uchopení třídní struktury společnosti koncept *kapitálu*, který lze v základním pojetí rozdělit na ekonomický a kulturní. Ekonomický kapitál je utvářen výší příjmu, bohatstvím, vlastnictvím a majetkem. Kulturní kapitál zahrnuje přetrvávající dispozice mysli i těla, na institucionalizované rovině je reprezentován zejména vzděláním. Vedle těchto dvou typů kapitálu mluví Bourdieu také o kapitálu sociálním, který představuje zdroje spojené se vztahy, kontakty a členstvím v různě definovaných sociálních skupinách. Posledním na abstraktní rovině odlišitelným typem kapitálu je kapitál symbolický, který má v Bourdieuho konceptualizaci analyticky poněkud odlišný charakter, netvoří tematicky samostatnou dimenzi, ale odkazuje k legitimizaci. Symbolickým kapitálem je tedy právě takový kapitál, který je rozpoznán, vnímán a uznán jinými aktéry (Skeggs 2004). Ve výsledku pak podíl na jednotlivých typech kapitálu definuje místo člověka v sociální struktuře.

Dělnická třída

Dělnická třída, na kterou se tato stať primárně soustředí, je popisována nejen jako mizející sociální skupina, ale rovněž jako ta, která v posledních desetiletích prochází velmi zásadními proměnami. Tradiční představa továrního dělníka je v pozdně moderní společnosti nahrazena obrazem dělníka služeb (Savage 2000; Keller 2010). Proces deindustrializace a neregulovaného zaměstnávání ve službách znamená výrazné změny pracovního trhu a vytváří prostor pro masové šíření rizikových, nejistých (tzv. prekérních) forem práce, které se vyznačují neplnhodnotnými pracovními smlouvami, neschopností čelit sociální nejistotě a nemožností předjímat či budovat kariéru. Práce se odpojuje od sociálního zajištění (Wacquant 2008, Keller 2010). Dělnická třída zaujímající historicky výjimečné společenské postavení do 70. let minulého století se pomalu stává přehlíženou, nepochopitelnou, trochu záhadnou až neviditelnou. Řeč o ní se halí do termínů jako je „underclass“ – v kontextu USA –, či sociální vyloučení – v západní Evropě (Wacquant 2008). Proměnu dělnické třídy a mizející dělnické vědomí ilustruje následující rozlišení dvou typů současných dělníků: 1) individualizovaný dělník zaměstnaný ve službách, statusem a životním stylem podobný středním vrstvám, silně

ovlivněný masovými médii, neorganizovaný v odborech; 2) marginalizovaný dělník vykonávající manuální práci, závislý na sociálním státu, statusově výrazně vztažený k příslušnosti na základě etnicity, genderu či věku, věřící v silné autority a taktéž neangažovaný v odborech (Pakulski a Waters podle Keller 2010: 94).

Početní pokles dělnických profesí zaznamenaný statistikami od 60. let minulého století ukazuje také na genderovou proměnu těchto povolání. Tradiční bašty dělnických profesí, jako jsou těžba, hutnictví či železárenský průmysl, byly vždy silně propojeny s fyzicky dominantní maskulinitou, naproti tomu nově vzrůstající proletariát služeb reprezentují zejména ženy.

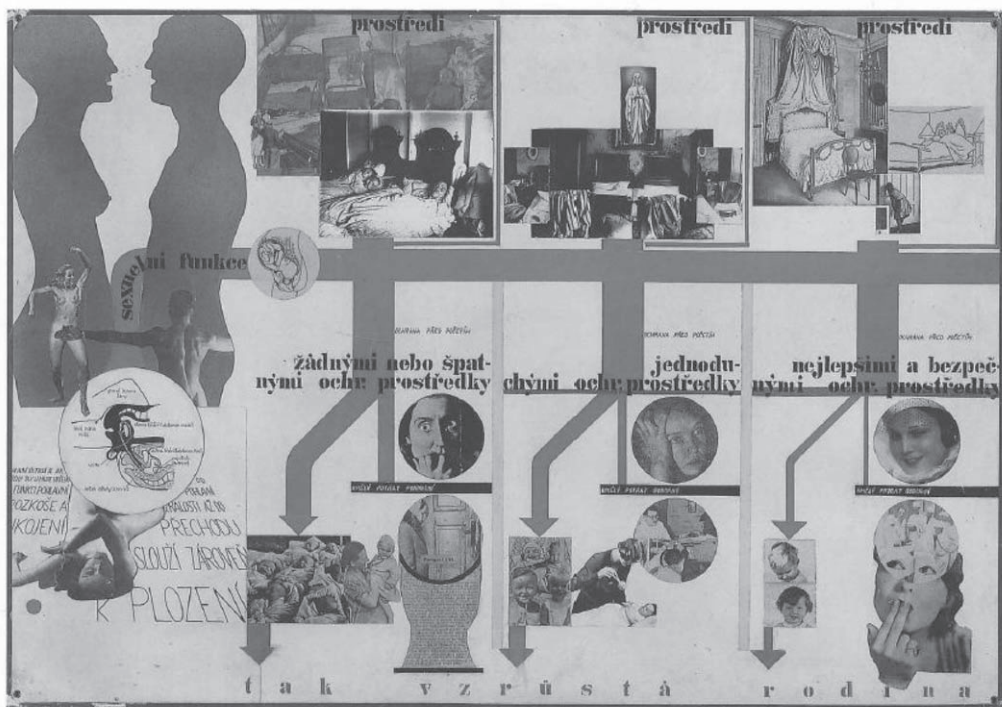
Zkoumání (dělnické) třídy v kontextu ČR

Předchozí kapitola měla za cíl stručně načrtnout pomyslnou mapu možných přístupů k třídě v sociologické tradici. Česká sociologie je ve vztahu k třídě spíše empiricistní; spíše než teoretické diskuse třídních konceptualizací nabízí bohatou tradici statisticky orientovaných sociálně stratifikačních výzkumů, ve kterých jsou třídní struktury obvykle vymezeny trhem práce a měřeny třídními schématy evropské sociologie.³ Metodologicky byla třída tradičně chápána jako kvantitativně uchopitelná entita, měřitelná (ne)vlastnictvím výrobních prostředků, podílem na majetku, výší příjmu, tedy zejména pozicí osoby, respektive skupiny osob, v rámci pracovního trhu. Ať už jsou třídy operacionalizovány prostřednictvím schémat ESeC nebo EGP, aktéři rozdělení do deseti, šesti, pěti nebo tří tříd, pozice jedince (potažmo skupiny) v sociálním prostoru je vždy odvozována od jeho umístění na pracovním trhu. Do dělnické třídy tak spadají: bílé límce nižšího stupně, kvalifikovaní manuální pracovníci, polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální pracovníci nebo zemědělci (Katrňák a Fučík 2010). České stratifikační výzkumy se tak jednoznačně řadí k metodologické tradici tzv. objektivního měření třídy testováním schémat, které společnost rozdělují do předdefinovaných skupin.

Jedním z mála autorů, kteří opakovaně připomínají třídu kriticky a ukazují na středostavovský charakter současné sociologie, která není schopná klást otázky překračující třídní určení badatelů a na tyto otázky odpovídat, je Jan Keller (2010), na jehož *Tři sociální světy* jsem odkazovala již v předchozí kapitole. Překvapivou inspiraci poskytují dva starší texty. Bláhova *Sociologie sedláka a dělníka* zdůrazňuje nemožnost redukovat třídu na ekonomické podmínky a obrací pozornost k sociální a kulturní dimenzi třídy (Bláha 1937: 16). Unikátním počinem je také Krohův *Sociologický fragment bydlení*, vypracovaný v letech 1930–1933, kde autor-architekt prostřednictvím koláže doplněných krátkými texty analyzuje bytové standardy sociálních tříd a jejich kvantitativní i kvalitativní odlišnosti (Kroha 1973).

³ Pro konkrétní odkazy viz Katrňák a Fučík (2010).

Obrázek 1: Kroha, J. *Sociologický fragment bydlení* (1930–1933). Sexuální funkce, původně koláž, papír na lepence (69x99cm)

Zdroj: Macharáčková (2007: 247)

Jedním z mála současných výzkumů věnovaných dělnické třídě je Katřákova studie z roku 2004 zaměřená na reprodukci vzdělanostních aspirací.⁴ K novějším studiím se řadí také Kubátová (2008) analyzující životní projekty českých adolescentů (učňů a gymnazistů) z roku 1997 a 2004. Podobně jako lze v kvantitativně orientovaných výzkumech pozorovat metodologický a datový exhibicionismus, tedy „vyrábění dat opatřených pouze elementární interpretací“ (Kaufman 2010: 18) nebo detailní předvádění matematických výpočtů a postupů, které jsou ve výsledku ponechány bez jakékoli vysvětlující analýzy ve vztahu k sebraným datům, je Kubátová prototypem karikaturního představení kvalitativního výzkumu. Jednořádkové citace z písemných prací adolescentů jsou ponechány údělu vypovídat samy o sobě. Za učně tak mluví hrubky a z širšího kontextu slohových prací vytržené, krátké věty, které je pak snadné číst a vykládat jako hloupé, směšné nebo omezené. Závěrem této úvodní části mohu konstatovat, že diskuse a výzkum dělnické třídy u nás zatím chyběla.

⁴ Pro zdařilou genderovou analýzu vzdělanostního a profesního směřování patnáctiletých viz Jarkovská, Lišková a Šmídová (2010).

Absence výzkumu dělnické rodiny je pak v české sociologii opakovaně připomínána (Možný 1983; Možný, Pakosta a Přidalová 2008).

Obrázek 2: Kroha, J. *Sociologický fragment bydlení* (1930–1933). Odpočinek denní, původně koláž, papír na lepence (69x99cm)

Zdroj: Macharáčková (2007: 243)

Představení výzkumu

Ve vlastním výzkumu dělnické třídy, jehož je tento text prvním představením, považuji za klíčovou účast na každodenním světě sociálních aktérů, tedy získávání vědění takzvaně z první ruky. Zájem o skutečně zakoušené, žité a odehrávající se hranice, vztahy a diference v sociálním prostoru s sebou nese, jak jsem už předznamenala, zaujetí určité epistemologické a metodologické perspektivy. Podobně jako to formulovala Taylor v případě svého výzkumu lesbické komunity dělnických žen, zajímají i mě „praktiky každodenního jednání a interakce zachytitelné v prostorech, které obýváme fyzicky, emocionálně, sociálně, materiálně nebo geograficky“ (Taylor 2010: 3). Etnografie zde není jen konkrétní technikou sběru dat, ale také teoreticky sycenou perspektivou.⁵ Koncept habitus Pierra Bourdieu lze tak v inspiraci

⁵ V českém kontextu viz *Etnografie: improvizace v teorii a praxi* (editoři: T. Stöckelová, Y. A. Ghosh; vyjde v roce 2013 v nakladatelství SLON).

Wacquantem pokládat za metodologický nástroj, který nám umožňuje pochopit tělem proces, ve kterém jsou kolektivně vytvářena schémata vnímání a klasifikace, která jsou do jisté míry sdílena příbuznými sociálními aktéry v sociálním prostoru (Wacquant 2011). Situujeme se do víru jednání v určité lokaci, kde si skrze praktické jednání v reálném čase osvojujeme dispozice a založení aktérů s cílem ozřejmit a vysvětlit samozřejmost jejich jednání a přitažlivost náležící určitým místům a jednáním ve vnímání sociálních aktérů (Wacquant 2011). Z takového rámování výzkumu nutně vyplývá také jeho dlouhodobost, proto výzkum plánuji jako minimálně čtyřletý.

Se zkoumáním (dělnické) třídy jsem začala v červnu roku 2011 a v první fázi jsem provedla deset rozhovorů se stavebními dělníky. Poté jsem na začátku roku 2012 uskutečnila 12 rozhovorů s uční a čtyři rozhovory s gymnazisty.⁶ Od září 2012 jsem začala dvakrát týdně navštěvovat sportovní klub pro ženy zaměřený primárně na box, ale současně také na karate a všeobecný trénink. Výběr tohoto místa byl motivován úsilím nespokojit se s jednorázovými rozhovory, ale vyhledávat opakovaně a dlouhodobě prostředí a situace k pozorování. Vzhledem k charakteru sportovní aktivity a umístění klubu v jedné z nejméně populárních brněnských čtvrtí jsem předpokládala, že by klub mohly navštěvovat ženy spadající do obecně definované kategorie dělnická třída.

Od června roku 2011 jsem si rovněž začala psát terénní poznámky zaznamenávající situace s jakýmkoli vztahem ke třídě. Zajímaly mě přitom každodenní interakce, mediální reprezentace, cokoli, co nějakým způsobem ukazovalo k třídě v širším pojetí. Toto pozorování a zaznamenávání jsem vnímala jednak jako doplňující zdroj dat, jednak jako zcitlivování se na zkoumané téma. Otázky či vztahy, ke kterým se v následující části vztahují, jsem předslala již v úvodu, zbývá mi však ještě zopakovat, že se jedná o první zjištění, která budou v následujících fázích výzkumu dále prohlubována, prošetřována, stvrzována a rozšiřována.

Lůza aneb Dělnická třída jako stigma

V první polovině této empirické části textu se zaměřuji na fenomén třídního vědomí, charakterizovatelného uvědoměním společného zájmu, který lze navíc politicky mobilizovat. Jednou z potenciálních platforem takové mobilizace jsou odbory, které byly v průběhu první série mých výzkumných rozhovorů hlavními aktéry protestů a stávek proti vládním reformám. Následující úryvek z článku v *Lidových novinách* ilustruje některé karikaturní rysy zobrazování odborářů, potažmo dělnické třídy. Text začíná následujícím odstavcem:

Je snadné posmívat se odborům. Působí jako položivý relikt z industriálních časů, křičí ztuhlým jazykem socialismu a vyjadřují zoufalou touhu po zanikajícím pečovatelském státu. Jejich špatně artikulovaný hněv proti politikům, korupci a zdražování je sice pochopitelný a sdílí ho dnes s nimi většina lidí, je ale iracionální. (A. Tomský, *Lidové noviny* 27. 4. 2012)

Odboráři jsou vykresleni jako monolitická masa křičící jednotným hlasem socialismu. Jejich hlas je nevytříbený, neuhlazený, co chybí na kvalitě, je kompenzované kvantitou, tedy

⁶ V současné době zajišťuji pozorování a rozhovory v prostředí sléváren.

hlasitostí, která však podle autora článku není na místě; forma, kterou odboráři svůj názor vyjadřují, je nepatřičná, hlučná. Odboráři prý vzývají minulost pečovatelského státu, jejich volání je iracionální, emotivní, tedy typicky ženské. Jiným médiem, které nabízí podobně karikaturní obraz, je televize prostřednictvím všemožných reality show, jako jsou *Výměna manželek*, *Farmář hledá ženu*, *Jste to, co jíte*. Jejich aktéry jsou často právě muži a ženy s nižším ekonomickým i sociálním kapitálem. Příkladem akademické karikatury je potom zmíněná studie Kubátové (2008). Dělnická třída je vykreslována jako lůza. Skeggs v tomto smyslu ukazuje média jako platformy symbolického násilí. Média jako instituce symbolického kapitálu legitimizují symbolickou moc středních tříd (Skeggs 1997: 11). Dělnické periferní identity nemají instituční oporu pro uplatnění nároku na legitimitu. Podobně jako je politicky mobilizovaná jednota dělnictví karikována jako nepatřičný jekot davu, jsou reality show prostorem pro ukázání ryku a nekontrolovaných až vulgárních emocí v blízkých partnerských vztazích.

Třídní vědomí

Stigmatizující reprezentace jsou kontextem, ve kterém vyvstává otázka po přítomnosti či absenci jakékoli formy třídního vědomí u samotných sociálních aktérů. V prostředí, kde neexistuje pozitivní zobrazení, reprezentace a praxe označování, je zajímavé podívat se na to, jak se příslušníci dělnické třídy sami označují, kam se zařazují.

V této podkapitole se již dostávám k analýze vlastního empirického výzkumu, k interpretaci rozhovorů, pozorování a terénních poznámek. První výzkumný rozhovor probíhal shodou okolností přesně den před chystanou stávkou ve veřejné dopravě,⁷ prostřednictvím které zaměstnanci vyjadřovali svůj nesouhlas s vládními reformami. Stávka, příklad jejíhož mediálního zobrazení jsme viděli v uvedené citaci z článku v *Lidových novinách*, se tak logicky stala i dílčím tématem prvního rozhovoru s panem Zdeňkem.

R: Co si o ní myslím? No, že asi nic nedokážou, ale podporuju je, protože taky se mi nelíbí, co tahle vláda tady na tu naši vrstvu chystá, protože je to hrozný, je to neúnosný, už si myslím.

T: Naši vrstvu? Co myslíte tím...

R: ...vás, mě, třicátníci, čtyřicátníci.

(pan Modrý, stavební dělník, 36 let)

Pan Modrý určil třídu prostřednictvím věku. Oba dva jsme v jeho pojetí byli ve stejné kategorii, spojení jako potenciální oběti zejména důchodové reformy, která výrazně prodlužuje pracovní část života a naopak snižuje délku i způsob financování státem garantované renty. Pan Modrý vítal rozhovor jako zkrácení pracovní doby, přihlásil se k účasti hned jako první z oslovených zaměstnanců. Podobně jako většina jeho spolupracovníků je ve své práci lehce zastupitelný, práci, kterou neodvedl v průběhu rozhovoru on, zastal v jeho nepřítomnosti někdo jiný. Výzkumný rozhovor byl vytržením z rutinní a fyzicky náročné práce.

⁷ Stávka organizována dopravními odbory 16. 6. 2011.

V dlouhodobějším časovém horizontu pak státem zajištěná penze představuje pro mnohé zaměstnance vykoupení z této špatně placené a vyčerpávající práce, a vyhlížejí tak její začátky spíše s pozitivním očekáváním. Pokud dělníci zůstávají v práci po důchodovém věku, je to spíše z důvodu nutnosti ekonomicky podporovat své děti. Naopak pro některé typy zaměstnání střední a vyšší třídy je setrvání v zaměstnání po důchodovém věku příležitostí kumulovat sociální i ekonomický kapitál, užívat prestiže s nimi spojené a unikat statusu seniora či důchodce, který je v tomto případě jednoznačně degradací a statusovým sestupem.

Také následující citace ukazuje kontextovost třídy jako kategorie označení i identifikace. Přestože jsem při domlouvání rozhovoru nezdůrazňovala, že mi jde o dělnickou třídu, jeden z mužů přede mnou naprosto vědomě své verbální přiřazení k dělnictví odehrál.

R: Já jsem de facto spodek, když to tak řeknu [...] dělnická profese.

T: Vnímáte se tak, jako spodek, dělnická profese.

R: To ne. To jsem řekl pro vás, nevnímám se tak, ne, ne. Umím něco a jsem rád, že to umím, ne, že by mě to úplně bavilo extrémně, ale dalo mně to něco, umím spravovat dům a takhle, to je pro mě důležité.

(pan Zelený, stavební dělník, 45 let)

Pan Zelený si je vědom existence třídních kategorií, vnímá je však spíše formálně, třída pro něj není ustavena kolektivním vědomím, něčím na základě čeho by se identifikoval. Profese není vnímána jako něco, co má člověka nutně bavit a přinášet uspokojení. Ještě silnější byla tato ne-identifikace s prací v případě žen, které, pro mě zpočátku překvapivě, neochotně vyprávěly o své práci, což jsem zprvu brala jako svou tazatelskou neobratnost. Teprve později jsem si všimla, že tato neochota ukazuje, kde práce symbolicky v životě aktérů stojí. Zdrojem podstatně většího uspokojení mohou být podstatně jiné sféry života, jako jsou partnerství, manželství, rodina či širší rodina dětí a vnuků.

Obdobně děti jsou socializovány do tzv. překérních pracovních podmínek života svých rodičů, osvojují si cit pro určité typy pracovních trajektorií.

R: Mamka, já nevím, jak to mám říct, vyučená není, ale má střední školu na zdravotní sestřičku u zubaře, ale pak byla těhotná a porodila mě, a pak sestru, takže byla strašně dlouho na mateřské a mezitím se tam všechno změnilo, takže už ju tam nemohli vzít. Tak začala pracovat v Lachemě, tam byla pět let, pak.

T: Co tam dělala?

R: Farmaceutickou dělnici.

R: Pak ju tam vyhodili po pěti letech, protože tam bylo už strašně málo místa a koupil to nějakýj jinej zájemce, tak začala pracovat v Brněnce tam kousek od nás, to je takovej menší obchod. A tam se jí vůbec nelíbilo, tam byla na ňu strašně těžká práce.

T: A co tam dělala?

R: U pokladny, dá se to tak říct, protože ona dělala u salámů. A rovnou jí to tam platili. Nosila a řezala, a to bylo na ňu strašně těžký, ju z toho bolely záda, tak od tam odešla a teď dělá vedoucí

v kantýně, v Lachemě zase. Od tam ju vyměnili za nějakou jinou, která přišla z Vuezu, to je někde ve městě, to přesně nevím kde, tak teďka dělá zase tam, tam se jí to vůbec nelíbí, ale nemůže si najít žádnou jinou práci.

(Marek, učeň, 16 let)

Když jsem se v průběhu rozhovoru podivila, že se chlapec tak důkladně orientuje v pracovní historii své matky, potvrdil, že se o tomto tématu často doma baví. Marek v citaci pointuje překerní, tedy nejisté a ohrožující situace zaměstnávání své matky: těhotenství a poté dlouhá mateřská dovolená, změna vlastníka podniku a firmy, pocíťovaná fyzická náročnost práce, přerazování nadřízenými z pozice na pozici, které může řadový nižší zaměstnanec jen málo ovlivnit. Podobný scénář sdílí Markova matka s mnoha jinými ženami i muži, pro které práce spíše než jistotu, stabilitu, kariéru, seberealizaci, naplnění a smysl života znamená nutnost zabezpečení rodiny, prostor, ve kterém se však stále více otevírá možnost pro všemožné nejistoty, necelé úvazky, práce na dohodu, práce bez vztahu k jakkoli definované budoucnosti.

Jiný typ vztažení se k pracovní dráze rodiče najdeme v následujícím rozhovoru s Petrem (gymnazista). V porovnání s Markem se Petr v rozhovoru více soustředil na sebe ve vztahu k práci svých rodičů. Matka je od narození dětí v domácnosti, což Petr vnímá jako omezení pro sebe, pro sestru i pro otce. Přál by si, aby matka pracovala, protože by to pro něj znamenalo absenci jejího neustálého dohledu. Na rozdíl od Marka viní matku z nezaměstnanosti a má za to, že kdyby chtěla, práci by si dávno našla. Naopak oceňuje otce, který má z pohledu Petra velmi dobrou práci kombinující jistotu zaměstnání a výhody podnikání.

Pracovně se právě uchytil dobře. Má takový zaměstnání, že on to nazývá v podstatě podnikání v rámci firmy. Protože on spadá pod firmu, je tam spolu s dalšíma asi čtyřmi nebo s pěti technikama. Ale... co se týče sebe, tak se organizuje úplně sám, si zorganizuje, kdy kde bude, jakej servis udělá, prostě on tomu říká, že podniká v rámci firmy. Má velkou flexibilitu na tu firmu, ale zas má volnej čas prostě a může si to organizovat, jak on potřebuje.

(Petr, gymnazista, 16 let)

Gymnazista v souladu s interpretací svého otce oceňuje na práci kombinaci jistoty, kterou poskytuje zaměstnání v rámci firmy, a možnost rozhodovat o harmonogramu svých pracovních úkolů. Petr v rozhovoru opakovaně zdůrazňoval, že právě takovou práci by si představoval v budoucnu pro sebe.

Stabilita pracovního úvazku je důležitá pro nedělnické i dělnické profese. Když jsem si domlouvala rozhovory v jedné z velkých stavebních firem, stavbyvedoucí dané firmy mě neustále upomínal, že v jejich případě získám poněkud výjimečný obraz pracovníků, kteří jsou spokojeni, často pro firmu pracují mnoho let, několik z nich ve firmě domluvilo práci pro své syny, což, jak ještě připomenu později, je situace spíše neobvyklá. Spíše než snaha prošlapat dětem cestu ke vzdělání a pracovním trhem je obvyklá situace, kterou vidíme v následující citaci:

Děčkám jsem říkal obou dvoum, jak si ustelou, tak si lehnou, to mi kdysi máma řekla, tak jsem to taky tak říkal. Nějak jsem se je nesnažil omezovat, věděl jsem, že darebáci nejsou, lumpové nejsou, neflákají se, nic, učili se docela, takže jako zodpovědné děčka, takže jsem se je nějak jako nesnažil, abych říkal, že bude po mým, nebo tak, to ne. Jo, když dcerka přišla s tím, že se odstě-

huje do Pardubic, já nevím, kolik jí bylo, osmnáct, přes osmnáct něco, tak se mně to nelíbilo, ale že bych jí to zakázal, to ne.

(pan Žlutý, 59 let, stavební dělník)

Děti dělníků jsou jako plovoucí zátky ponechány svému osudu, rodiče jim nechávají otevřený prostor, aktivní povzbuzení či konkrétní vedení k profesní kariéře zde chybí (Katrňák 2004). Paradoxně jakoby měly větší pochopení pro životní situace svých rodičů, které jsou navíc často schopny detailně popsat. Překvapilo mě, s jakou barvitostí byli učni (i gymnazisté) schopni vyprávět o pracovní historii svých rodičů, naopak rodiče vykonávající dělnické profese měli povědomí o životě svých dětí častěji spíše mlhavé. V porovnání s učni byli gymnazisté schopni srovnávat a vyhodnocovat rozdíly mezi jednotlivými středními školami, často vědomě při výběru školy usilovali o dobrou školu, školu s dobrou pověstí. Parametrem dobré školy přitom byla nejen reputace školy, ale i samo místo a charakter sousedství, ve kterém se škola nachází. Pro gymnazisty představovalo učňovské středisko školu podřadnou.⁸

Tam se nacházejí vlastně takoví ti, co se méně učili a co právě pijou a kouří. Nevím, někdo se tak narodí, určitě do toho, určitě hodně závisí aji jak se, v rodině, jak se k nim chovají, v čem vyrůstali. Vidím prostě, že ta práce rodičů a především teda mámy, když byla doma, a že mě směřovala právě hodně k tomu učení, když bylo potřeba, tak mně pomohla, vysvětlovala mně. To, že se o mě tak starala a o moji sestru teda taky, tak je to hodně znát na tom, kde jsme teďka, protože když by to byly rodiče, který by na nás úplně kašlali, tak nejsou tam, kde jsou, že jo. Protože na té výchově rodičů a na tom tlaku rodičů do toho učení, do té práce, že je to tam hodně znát, to zázemí domácí.

(Patrik, gymnazista, 17 let)

Rodiče jsou v této citaci vnímáni jako určující v dalším nasměrování. Symbolické vyjádření blízkosti rodičů dětem je obsaženo také v následující terénní poznámce:

Na rodinné oslavě v místní restauraci sedí hosté u stolu uspořádaného do písmene T, oslavenec (univerzitní profesor) sedí po boku své manželky v čele stolu a při zahajovacím přípitku děkuje své manželce (univerzitní profesorce) a vyjadřuje pýchu na své dva syny (architekt a lékař). O měsíc později jiná oslava, příznačně v Dělnickém domě. U rozlehlé tabule uspořádané do písmene U sedí oslavenec (zedník) na jednom konci stolu, on ani jeho děti veřejně nepromlouvají, s přípitky v podobě k pobavení určených rýmovaných přání vystupují oslavenecovi kamarádi. Dospělé děti oslavence sedí sami v čele stolu, které bylo původně vyhrazeno i pro oslavence a jeho partnerku; tím, že se oslavenec posadil na opačnou stranu stolu, se tam také přesunula pozornost všech promlouvajících. Jeho děti mají sice formálně čestné místo, ale jsou na něm jako by opuštěny, v prosloveh je nikdo nezmiňuje.

(terénní poznámky, únor 2012)

⁸ Rozdíl mezi oběma školami byl patrný už při vyjednávání vstupu. V případě učňovského střediska byla po souhlasu ředitelky realizace dohodnuta v rámci jednoho krátkého a velmi efektivního sezení, kde mi manažerka školy vyšla ve všem vstříc a studenti byli pro rozhovory uvolňováni z vybraných hodin. Na jednom z gymnázií mou původní žádost ředitel zamítl (nemohla jsem se tedy dotazovat studentů mladších 18 let) a studenti museli předem s výzkumem souhlasit. V případě učiliště byl samozřejmě souhlas také nutný, ale vyjednávala jsem ho až na místě před začátkem rozhovoru. Dalo by se tedy říct, že gymnázium své studenty více chránilo, obdobně jako jsou vyšší než dělnické profese více chráněny na pracovním trhu.

Uspořádání stolu i to, co je pronášeno, se v obou případech liší. V prvním jsou zdůrazněny kariérní i rodinné úspěchy synů měřitelné prestižní profesí, dlouhodobým partnerským vztahem a vnuky. Dcera druhého oslavence má naopak s nalezením práce dlouhodobě potíže, syn je stejně jako otec řadový zedník, kam byl nedávno přeřazen z pozice mistra. Osamocenost dětí v čele stolu i v konstelaci (ne)založených rodin (ani jeden z nich nemá partnera nebo děti), ilustruje samostatnost, ve které jsou ponecháni děti dělníků, ze kterých rodiče sice nechtějí mít nezaměstnané a neposlušné (flákače a lumpy, jak jsme viděli v citaci z rozhovoru s panem Žlutým), ale konkrétní naplnění životní dráhy je primárně na nich samotných. Dětem je ponechána takzvaně volná ruka, neboť jejich rodiče nemají kontakty a kompetence k tomu, aby mohli dětem cestu prošlapat nebo usnadnit.

Třídní a genderová zařazení

Ve zbývající empirické části textu se budu věnovat třídnímu (sebe)určení ve vztahu k genderu. Nejprve se vrátím k již citovaným rozhovorům s učnicemi a gymnazistkami a postavím se nad tím, jak dívky mluvily o svých současných nebo budoucích partnerech. Gymnazistky zdůrazňovaly, že by si s partnery měly hlavně rozumět (mít o čem povídat), zatímco učnice častěji popisovaly své budoucí partnery skrze negativní určení, tady prostřednictvím toho, jaké partnery by rozhodně nechtěly.

Asi jako je dobrý někoho mít. Když je teda jako normální, že jo [smích]. Třeba někteří kluci jsou svině, když to tak řeknu, no. Jedna holka prostě tam z té pubertácké party s klukem, on každé den chlastá. Ona mu třeba něco řekne a on jako „drž hubu, nebo ti ju vrazím“, a tak. Takže takovýho bych určitě nechtěla, že jo [smích].

(Pavčina, učnice, 18 let)

Jiná dívka v odpovědi na bývalý vztah říká:

No, byl v pohodě, žádněj takovej, jak to říct, debil [smích]. Tím chováním třeba, jak se chovají k holkám. Nebo tak ve společnosti. Některý třeba, že uráží holky před skupinou.

(Karin, učnice, 16 let)

Muži ponižující ženy vystupují v obou případech jako negativní referenční rámec, jsou možností, něčím představitelným, pozorovatelným v okolí, zároveň však něčím, co pro sebe dívky nechtějí. V kontrastu k tomu jedna z gymnazistek v rozhovoru zmínila, že „grázlové a drží kluci“ ji vždy na první pohled přitahovali, zároveň hned dodala, že ví, že vztah s takovým chlapcem by nefungoval. Učnice a gymnazistky se zde neliší v tom, že se vůči určitým typům mužství vymezují, pro ženy ze střední třídy však mohou mít snáze příchut' exotického a atraktivního. Na podobný fenomén jsem narážela i při svém dřívějším výzkumu (Nedbálková 2006), kdy vězeňská maskulinita fungovala pro některé ženy jako přitažlivý atribut.

Toto negativní vymezení je symptomatické pro (sebe)zařazení žen do kategorie „dělnická třída“ obecně. Ženy byly v mluvení o práci oproti mužům daleko zdrženlivější, na přímý dotaz většinou následovala jednovětná až jednoslovná odpověď (například: v pneuservisu,

v továrně, v kavárně), ze které jakoby mělo být pochopeno, že další rozvíjející otázky nejsou žádoucí, protože na takové práci není nic, co by někoho mohlo blíže opravdu zajímat.

Následující terénní poznámka ukazuje rozdíl v symbolické hodnotě dělnické maskulinity a feminity.

Konec školního roku, týden posledního zvonění, ve městě skupinky maturantů vybírajících peníze na maturitní večírek. Míjím skupinu chlapců, kteří jsou oblečeni jako stavební dělníci, údržbáři, někteří mají reflexní vesty. Kolegyně mi stejný den ve škole popisuje svoje setkání se skupinou děvčat převlečených za nevěsty.

(terénní poznámky, duben 2012)

Dělnická maskulinita je v popsané situaci mobilizována jako něco, co vzbudí pozornost, zaujme buď jako zábavné nebo dokonce atraktivní. Přestože při posledním zvonění můžeme vidat chlapece převlečené za děvčata, což je většinou v intencích prvoplánové legrace, děvčata převlečená za dělnice (ani za chlapce) při podobné příležitosti nevidíme nikdy. Dělnictví zde maskulinitu chlapců nehaní, naopak ji posiluje, podobně jak výstižně zachytil Hennen přisvojení statusu dělnické třídy v případě gay subkultury tzv. medvědů (*bears*). Medvědi jsou subkulturou v rámci gay komunity, vymezují se vůči takzvaně zženštilým homosexuálům, často je charakterizuje husté ochlupení, vous či bradka. Oblečením a stylem se připodobňují některým dělnickým profesím, ačkoli jejich pracovní status náleží do pozice podstatně vyšší (Hennen 2005). Dělnická maskulinita je zde přisvojena jako něco, co zvyšuje atraktivitu mužství.

V případě žen dělnictví atraktivitu ženství nezvyšuje, maturantky při posledním zvonění se zcela adekvátně převlékly za nevěsty, situující se tak symbolicky spíše na sňatkovém trhu, tedy tam, kde lze primárně očekávat stvrzení ženské role. Dělnická maskulinita a dělnická feminita jsou ve svém potenciálu fungovat jako kapitál velmi odlišné. Maskulinita se na pracovním trhu zúčtuje snáze a přímočařeji, zatímco feminita funguje podle De Certeaua spíše jako taktika. Taktika je charakteristická tím, že postrádá institucionální oporu, je při ní nutné neustále manipulovat a manévrovat tak, aby se zakoušené situace proměňovaly v příležitosti, vyznačuje se také absencí moci (De Certeau podle Skeggs 1997: 10). Možnosti proměňovat mužství a ženství v sociální či ekonomický zdroj tedy nejsou distribuovány náhodně. Obdobně erotický kapitál není univerzální kvalitou ve vlastnictví jednotlivců, není něčím, co někdo má a kultivuje, zatímco jinému se nedostává či ho zanedbává. Tělesnost a vzhled je nutné interpretovat na pozadí širších sociálních struktur, lze je zúčtovat jako kapitál, těžit z nich, kumulovat na jejich základě uznání v různých sférách života. Není však vždy ve sféře kontroly jedince vnutit ostatním svoje vidění situace, stejně jako není možné uniknout významným a interpretacím, která na naše vzezření i jednání budou nakládat jiní. Beverly Skeggs odkrývá na základě rozsáhlého empirického výzkumu mnohočetnost spojení ženskosti, vzhledu a třídy. Feminitu nahlíží jako veřejnou performanci, která je velmi výrazně závislá na zhodnocení a ocenění ostatními. Vzhled může být vnímán jako nástroj kumulování moci, ale současně má potenciál fungovat i jako zdroj strachu, podřízení či dohledu (Skeggs 1997: 107).

Boxerský klub, avizovaný jako jedna ze zkoumaných lokací, je příkladem kontradiktorního spojení žen v mužsky kódovaném sportu. Box je s normativním ženstvím v rozporu

a ženy praktikující tento sport se s touto diskrepancí musí nějakým způsobem vypořádávat. Trénink v klubu lze popsat jako hru, k jejíž reprodukci je nezbytné, aby ji účastnice braly vážně. Součástí hry je i požadavek na „odkládání ženství“ v šatně.⁹ Trénink tak může pro některé ženy být zřídka a vítanou příležitostí pro odložení normativní feminity. Po něm byl gender opět stvrzován ve společném domlouvání přesunu z tělocvičny na tramvaj. Protože se klub nachází ve čtvrti, která má v povědomí obyvatel města pověst ghetta, většina dívek a žen se při odchodu spojovala do dvojic či skupin. Ženy shodně vyhodnocovaly některá místa jako nebezpečná, přičemž určující nebyl jen zmíněný charakter lokality, přidává se k němu i přítomnost dvou přilehlých parků (vnímaných jako tmavé) a čas (večer), ve kterém se tréninky konají. Tak jako jsme v případě jedné z prve citovaných ukázek z rozhovoru s panem Modrým viděli určení vrstvy či třídy věkem, má také ženství potenciál fungovat jako třída svého druhu.

Genderová identifikace byla v porovnání s třídním sebe-zařazením zřetelnější. Ve vztahu k třídě bylo daleko snazší ženy identifikovat na základě toho, čím nejsou. Důkladnějším nastiňováním hranic mezi dělnickou třídou a střední třídou zejména ve sféře rodiny a příbuzenství bych se ráda věnovala v následujících etapách výzkumu.

Závěr

Text, který se touto podkapitolou završuje, měl za cíl nastolit výzkumnou agendu, která po mém soudu v české sociologii dosud chybí. Usilovala jsem v něm o tematizaci třídy jako konceptuálně i metodologicky zajímavého tématu i jako analyticky nosné kategorie, jejíž potenciál zůstává dosud nevyužit. Jako neviditelná, zároveň však zbavená svého ústředního postavení, se dělnická třída napříč různými diskurzemi (politika, masmédiá, věda) stává objektem znevážení.

Výzkum zaměřený na prostředí a aktéry s nižším sociálním statutem, či dokonce na osoby všelijak znevýhodněné nebo marginalizované, v sobě nese potenciál symbolického násilí. Zkoumané osoby se stávají (byť dobrovolně) předmětem objektivizace (Bourdieu 2003), tématem pro výzkum, záměrem pozorování, respondenty v rozhovoru, přičemž jsou všechna tato počínání vedena a iniciována těmi, kdo zkoumají. I přesto, že výzkumníci často deklarují, že svým bádáním dávají hlas lidem, kteří by jinak zůstali neslyšení, je na místě zajímat se o to, nakolik se zkoumaní ve výsledku cítí výzkumem zahrnutí, porozumění či jak se jim cítí interpretováni. Zúčastněné pozorování, nebo pozorující účastnění, jak to nazval ve svém výzkumu Wacquant (2011), mohou představovat jednu z platforem pro překlenutí mocenské hierarchie mezi zkoumajícím a zkoumaným.

Připomenuli si na závěr první telefonické kontaktování boxerského klubu, trenérka mi při něm na otázku, kdy se mohu přijít podívat, odpověděla, že „v boxu se nedívá, díváme se pohybem“. To pregnantně vystihuje důležitý a ve výzkumech často opomíjený aspekt sociální reality, která je vždy tělesná, fyzická, zakoušená prostřednictvím různě vybavených a tvarovaných těl. Právě tento tělesný a fyzický rozměr je však v těsném vztahu k mentálním

⁹ Autorství termínu „odkládat gender v šatně“ patří Gerlindě Šmausové (2011).

schémátům, kterými jako sociální aktéři disponujeme. Sociální vědy by se neměly omezovat jen na testování verbalizovaných postojů prostřednictvím předem připravených otázek nebo sběr příběhů či orálních výpovědí, neboť je nasnadě, že tyto metody jsou vlastní a šité na míru určitým sociálním skupinám, a naopak umožňují zneviditelnit, či v horším případě zesměšnit, jiné.

Literatura

- BECK, Ulrich; BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: SAGE, 2002. ISBN 0761961127.
- BECK, Ulrich; BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press, 1995. ISBN 0745613829.
- BLÁHA, Arnošt Inocenc. *Sociologie sedláka a dělníka: příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Praha: Orbis, 1937.
- BOURDIEU, Pierre. Zúčastněná objektivace: Huxleyeho přednáška. *Biograf*, 2003, č. 30, s. 3–17.
- BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 8071845183.
- GIDDENS, Anthony. *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973. ISBN 0521097851.
- GIDDENS, Anthony; HELD, David. *Classes, Power, and Conflict: Classical and Contemporary Debates*. Berkeley: University of California Press, 1982. ISBN 0520046277.
- HENNEN, Peter. Bear Bodies, Bear Masculinity: Recuperation, Resistance, or Retreat? *Gender & Society*, 2005, roč. 19, č. 1, s. 25–43. ISSN 0891-2432.
- JARKOVSKÁ, Lucie; LIŠKOVÁ, Kateřina; ŠMÍDOVÁ, Iva. *S genderem na trh: rozhodování o dalším vzdělání patnáctiletých*. Praha – Brno: SLON, 2010. ISBN 978-80-7419-030-8.
- KATRŇÁK, Tomáš. *Odsouzení k manuální práci*. Praha: SLON, 2004. ISBN 8086429296.
- KATRŇÁK, Tomáš; FUCÍK, Petr. *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2010. ISBN 9788073252410.
- KAUFMANN, Jean-Claude. *Chápající rozhovor*. Praha: SLON, 2010. ISBN 9788074190339.
- KELLER, Jan. *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON, 2011. ISBN 9788074190445.
- KROHA, Jiří. *Sociologický fragment bydlení*. Brno: Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody, 1973.
- KUBÁTOVÁ, Helena. *Životní svět a sociální světy*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2008. ISBN 9788024421506.
- MACHARÁČKOVÁ, Marcela (ed.). *Jiří Kroha (1893–1974): architekt, malíř, designér, teoretik v proměnách umění 20. století*. Brno: Muzeum města Brna, ERA, 2007. ISBN 9788086549002.
- MARX, Karl; ENGELS, Friedrich. *Komunistický manifest: faksimile prvního českého vydání Komunistického manifestu na české půdě*. Brno: Blok, 1973.
- MOŽNÝ, I. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1983.
- MOŽNÝ, Ivo; PAKOSTA, Petr; PŘIDALOVÁ, Marie. *Declining Fertility in Europe and What Parenthood Means to the Czechs*. Brno: Masarykova Univerzita, 2008. ISBN 9788021045545.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina. *Spoutaná Rozkoš: sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: SLON, 2006. ISBN 8086429652.
- SAVAGE, Mike 2000. *Class Analysis and Social Transformation*. Buckingham: Open University Press. ISBN 0335193277.

- SKEGGS, Beverley. *Class, Self, Culture*. London: Routledge, 2004, ISBN 041530086x.
- SKEGGS, Beverley. *Formations of Class & Gender: Becoming Respectable*. London: SAGE, 1997. ISBN 0761955127.
- STÖCKELOVÁ, Tereza; GHOSH, Yasar Abu. *Etnografie: improvizace v teorii a praxi*. (Vyjde v roce 2013 v nakladatelství SLON.)
- ŠMAUSOVÁ, Gerlinda. *Emancipace jako překračování genderovaných hranic*. Příspěvek na konferenci Feministická studia na hranici, FSS MU, Brno 2011.
- ŠTEIGER, Štěpán. Kam zmizela dělnická třída. *Literární noviny*. 17. 3. 2011 [cit. 31. 12. 2012]. Dostupné online na: <www.literarky.cz/tpan-steiger/3326-tpan-steiger-kam-zmizela-dlnicka-tida>
- TAYLOR, Yvette (ed.). *Classed Intersections*. Farnham: Ashgate, 2010. ISBN 9780754675624.
- WACQUANT, Loïc. Habitus as Topic and Tool: Reflections on Becoming a Prizefighter. *Qualitative Research in Psychology*, 2011, roč. 8, č. 1, s. 81–92. ISSN 1478-0887.
- WACQUANT, Loïc. Making Class: The Middle Class(es) in Social Theory and Social Structure. In McNALL, S. G., LEVINE, R. F., FANTASIA, R. (eds.). *Bringing Class Back In: Contemporary & Historical Perspectives*. Boulder: Westview Press, 1991, s. 39–64. ISBN 0813310504.
- WACQUANT, Loïc. Relocating Gentrification: The Working Class, Science and the State in Recent Urban Research. *International Journal of Urban and Regional Research* 2008, roč. vol. 32, č. 1, s. 198–205. ISSN 0309-1317.
- WEBER, Max. *From Max Weber: Essays in Sociology*. London: Routledge, 2009. ISBN 9780415482691.

Autorka

Kateřina Nedbálková působí na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity a její akademický zájem zahrnuje: sociologii třídy, rodinu a intimitu, deviaci a kriminalitu a genderová studia.

Kontakt: nedbalko@fss.muni.cz